

UOT 81'28;81'286

ƏHRUZ MAHMUDOVA

NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN XALÇAÇILIQ LEKSİKASI

Naxçıvan və Qars bölgəsində yaşayan insanlar tarix boyu bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşlar. Buna görə də hər iki bölgənin şivələrində oxşar cəhətlər mövcuddur. Bu oxşarlıqları nəzərə alaraq məqaləmizdə Naxçıvan və Qars şivələrində işlənən xalça adlarından bəhs etmişik. İstər Naxçıvan Muxtar Respublikasında, istərsə də Anadolunun Qars bölgəsində xalçaçılıq sənəti lap qədimlərdən inkişaf etmiş və indi də inkişaf etməkdədir. Bu sahə ilə bağlı çoxlu xalçaçılıq leksikası yaranmışdır. Ona görə də hər iki şivədə işlənən xalçalara verilmiş adların maraqlı xüsusiyyətləri var. Bu leksemlərin bəziləri digər dialekt və şivələrdə işlənən xalçaçılıq leksemləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Hər iki bölgədə işlənən leksemlər oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müqayisəli təhlillər zamanı maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Qars, dialekt və şivə, xalçaçılıq sənəti, xalça adları.*

Naxçıvan və Qars şivələri bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malik olmaqla əsrlərin sınağından çıxmış, günümüzədək inkişaf edərək zənginləşmişdir. Hər iki regionda yaşayan əhalinin eyni dil ailəsinə mənsub olması, başqa sözlə yaxın qohumluq əlaqələrinə malik olması da onların həyatının bir çox sahələrinin ortalıq və oxşarlıq təşkil etməsinə səbəb olmuşdur. Danılmaz faktdır ki, fərqli sərhədlər içərisində yaşamasından asılı olmayaraq Naxçıvan və Qars bölgəsində məskunlaşan insanlar arasında tarix boyu sıx əlaqələr olmuşdur. Məqaləmizdə haqqında söhbət açacağımız xalçaçılıq sənəti ilə bağlı leksik vahidlər də hər iki bölgənin dialekt leksikasında öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

İstər Naxçıvanda, istərsə də Şərqi Anadolunun Qars vilayətində heyvandarlıq lap qədimlərdən inkişaf etdirilmiş və etdirilməkdədir. Hər iki regionun dağlıq, dağətəyi, həm də aran rayonlarında qoyun sürüləri saxlamışlar. Xammalın (yunun) bol olduğu ərazilərdə xalçaçılıq, keçəçilik kimi məşğuliyyət sahələri formalaşmışdır. Naxçıvan diyarında qədim dövrlərdən meydana gəlmiş xalçaçılıq erkən orta əsrlər dövründən başlayaraq müstəqil sənət sahəsinə çevrilib. Bu sənət ibtidai formada olsa da, Neolit və Erkən Eneolit dövrlərində formalaşmış. Bölgədə münbit şəraitin, xalçaçılıq sahəsində yaradıcı insanların olması Naxçıvan Muxtar Respublikasında daim xalçaçılıq sənətinin inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Naxçıvan xalçalarının texniki və bədii xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdirən həsir, çətən, palaz, cecim, kilim, vərni, şəddə, zili, sumax, ladı və s. xovsuz texnika ilə toxunan xalçalara, xovlu texnika ilə toxunanlara isə xalı və xalçalar aid edilir.

Ta qədim zamanlardan insanlar öz ehtiyaclarını ödəmək, məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün toxunma əşyalardan istifadə edərək onları müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Sözsüz ki, məmulatların bir çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmadığından adları da yaddaşlardan silinmişdir. Bu gün istifadəsinə ehtiyac duyduğumuz xalçaçılıq məmulatlarının adları dilimizdə mühafizə olunmaqdadır. Bunların bir çoxu həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə işlənməkdədir ki, xalq arasında eyni və ya müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinir.

Naxçıvan və Qars şivələrinin dialekt leksikasında fərqli və oxşar cəhətlərinə görə (fonetik, leksik, qrammatik quruluş baxımından) xalçaçılıq leksikasına aid rast gəldiyimiz bəzi leksik vahidlərin müqayisəli təhlilinə baxaq.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən kilim//çilim – xovsuz toxunan xalça növü

[3, s. 219]. Kilimlər materialına görə iki cür olur: yun kilim, pambıq kilim. Qars şivələrində də eyni fonetik tərkibdə və leksik mənada işlənir. Araşdırmalardan bəlli olur ki, bölgədə müxtəlif naxışlı kilimlər toxunmuş, üzərinə quran ayələri yazılmış, Göytürk hərfləri və əski Türk damğaları işlənmişdir [8].

Vaxtilə Qarsın Sarıqamış bölgəsinin Bardız nahiyəsində toxunmuş, Ənvər Paşaya hədiyyə verilmiş və bu gün Ankara Etnoqrafiya muzeyində saxlanan kilim də maraq doğurur. Kilimin üzərində 1914-1918-ci illərin tarixi hadisələri kufi yazısı ilə əks olunmuşdur.

Qars bölgəsində Çiği kilim leksemi də işlənir. Sözü etnolinqvistik təhlili ilə bağlı bir sıra faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, “Çiği” leksemi Anadoluya gəlib yerləşmiş ən qədim türk tayfalarının (boyunun) adından alınmışdır. Aparılmış tədqiqatlardan da bəlli olur ki, həmin tayfalar eramızdan əvvəl yaşamış, qədim kökü Çik//Çigil//Çiğil tayfalarından törəmiş olan və Göytürk və Karahanlılar dövlətlərinin idarə olunmasında mühüm xidmətləri olmuş Saka və ya İskitlərin (Skyth//Çikit) adı ilə bağlıdır [8].

Palaz//palas – döşəməyə salmaq üçün istifadə olunan toxuculuq məmulatı. Dialekt və şivələrimizdə materialına görə palazlar müxtəlif adlarla adlandırılır. Pambıq palaz, yarıqat palaz, qəzil palaz, garbit//karbit (böyük yun və ya pambıq palaz), yer palazı və s.

Babək, Şahbuz şivələrində palaz mənasını ifadə edən fərş//fəş leksemi [4, s. 261] işlənir. Bizdə həmşə fərşin altınan da anam bir parçadan-zaddan açardı [4, s. 105]. Bərdə şivələrində də “palaz” mənasında fərş sözü işlədilir [1, s. 171]. “Fərş” sözü omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq Ordubad dialektində “döşəmə” [3, s. 105], Kəngərli şivəsində “dərinlik” mənalarını bildirir. Ağdam, Borçalı, Qazax şivələrində palaz mənasında zili leksemi [1, s. 561] rast gəlinir.

Leksemə təkcə bu bölgədə deyil, eyni zamanda müxtəlif fonetik tərkibdə müasir türkdilli xalqların terminologiyasında rast gəlmək mümkündür. Qars şivələrində də palaz mənasında zili [8] leksemi işlənəkdədir.

Cecim – yorğan-döşəyin üstünə örtülən xovsuz xalça məmulatı. Naxçıvan şivələrində yun cecim, şəddə cecim “ərişi pambıq, arğacı yundan olan və ya əksinə olan cecim”, keçi cecim “materialına ipək qatılmış cecim” və s. işlədilir. Qars şivələrində də Çözüyüzlü cecim leksemi [8] rast gəlinir [8].

Gəbə – xovlu texnika ilə toxunan xalça. Tədqiqatlardan bəlli olur ki, gəbə sözü qaba sözünün dəyişikliyə uğramış formasıdır. Qaba – yəni kobud, olduqca qalın mənalarını ifadə edir. Xovsuz xalçalarla müqayisədə xovlu xalçalar olduqca kobud və qalın olduğundan onu qaba və ya gəbə adlandırmışlar. Sözü işlənmə arealı həm Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, həm də digər türk dillərində, qədim yazılı abidələrimizdə olduqca genişdir. “Gəbə” sözünə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, istər keçmiş, istərsə də bugünkü yazılı ədəbiyyatlarda da rast gəlinir. Azərbaycan dilinin bu günə qədər araşdırılan dialekt və şivələrində leksem çox yaxın fonetik tərkibdə işlənəkdədir. Məs: Bir qəşəx’ əl gəbəm varımdı, açacam kəllə otağa (Kükü). Şahbuz şivələrində [4, s. 101] xalçaların hansı məqsədlə istifadə olunması ilə əlaqədar da adları vardır: difar//tufar gəbəsi, taxt qabağı//qarafat qabağı gəbə, taxtüşdü//qarafatüşdü, cənamazdix//cenamazdix gəbə, ayağaltı gəbə və s. Leksem Bakı dialektində eyni mənada qeydə alınmışdır. Sisyan şivələrində isə tamamilə başqa mənada, “ot topası” leksik mənasını [1, s. 176] ifadə edir.

Türkiyənin bir sıra bölgələrində uzunsov böyük xovlu xalçaları gəbə (gəvə, qaba, qebe, kebe, kepe) adlandırırlar. Qarsda da xovlu toxunan xalçalara xalq arasında “geve” deyilir. Məlum olduğu kimi türk xalqları əvvəllər xovsuz xalçalar (palaz, kilim, cecim, sumax və s.) toxumuşlar ki, bu növ xalçalar olduqca yüngül, nazik və yumşaq idilər. Xovlu xalçalar isə

xovsuzlara nisbətən iki-altı dəfə qalın və ağır, sıx toxunuşlu, dözümlü idilər. Qeyd edildiyi kimi xovlu xalçalar xovsuz xalçalardan xeyli sonra yarandığından xovlu xalçaları xovsuz xalçalardan fərqləndirmək məqsədi ilə onu “qalın” adlandırmışlar [7].

Xalı/xəli – xalçanın bir növü. Yekə gəbələrə bizdərdə xəli deyəriy (Kəngərli, Təzəkənd). Naxçıvan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində leksem işlənir. Bu leksik vahidin türk dilləri, onların dialekt və şivələrində işlənmə arealı və tarixi dilimizin qədim dövrlərinə təsadüf edir.

Bu gün dilimizdə xalı kimi işlənən söz vaxtı ilə dilimizdə və bütün türkdilli xalqların dilində də xali, qali və yaxud da qalı formasında rast gəlinir. Böyük xovlu xalçalar ərəb əlifbalı türk ədəbiyyatında “qalı” kimi yazılmış, müəyyən zaman ərzində “xalı” formasını almışdır. “Qalı” sözü qalmaq sözü ilə səsləşir ki, bu da xovlu xalçalara xas olan uzunömürlülük, davamlılıq mənasını ifadə edir. Bu gün də indiki İran ərazisində böyük xovlu xalçaları “qalı” adlandırırlar [6]. Hal-hazırda Azərbaycanın Quba rayonunun ərazisində böyük olmayan xalı yerli əhalinin dilində “qalınça” (yəni xalça) adlanır [6].

Kanara/kənarə – uzun, lakin ensiz xalça [1, s. 249] Emmizdə kənarəni xalçanın yanınan sallıx (Ordubad). Kənar sözündən yaranmış leksem xalçaların kənar hissəsinə salındığından şivələrimizdə bu cür adlandırılmışdır. Terminə Ordubad dialektində kanara [1, s. 146], Şərur şivələrində isə yol variantında təsadüf olunur.

Araşdırmaya cəlb olunan Naxçıvan dialekt və şivələrində toxuculuqda alət və dəzgahların, habelə onların hissələrinin adlarını bildirən söz və ifadələr işlənməkdədir. Həmin leksik vahidlərin bəzilərini təhlilə cəlb etmişik.

Toxuculuq məmulatlarının hazırlanmasında müxtəlif dəzgahlardan istifadə olunmuş və günümüze qədər təkmilləşdirilmişdir. Bu dəzgahlarda xalça, palaz və s. toxuyarkən bir sıra alətlərdən də istifadə olunduğunu müşahidə etdik. Xalça – palaz toxunan alətə şivələrimizdə hana deyilir. Hana iki cür olur: göy hanası və yer hanası.

Göy hanası – xalça, kilim, palaz toxumaq üçün yerə perpendikulyar düzəldilən dəzgahdır. Bu dəzgahların yan ağacları yerə bərkidilir.

Yer hanası – hananın bir növü olan bu dəzgah əsasən açıq havada düzəldilir. Palaz və cecim toxumaq üçün istifadə olunur.

Naxçıvan və Qars şivələrində bu hanaların ayrı-ayrı hissələrinin də müxtəlif adları vardır: ox “hananın yan ağaclarını birləşdirən hissə”, hər iki hanada iki ox olur. Bunlardan birinə alt ox, digərinə isə üst ox deyilir. Qars şivələrində ox mənasında alt və üst mərđanələr leksemləri işlənir. Gücü ağacı “hanada ərışlə gücünün ipini birləşdirən ağac”, gücü çubuğu “gücü ağacı ilə birgə işlədilən və gücü ağacı uzunluqda çubuq”, vərəngəlan/varangəlan – Qars şivələrində varangelən “ərishi tənzimləyən ağac”. Arqac keçmək üçün bu ağac ərishi aralı saxlayır, lələx’/lələx’ “oxun uc hissəsi”, zəhlə “hananın yan ağaclarında oxun keçirildiyi deşiklər”, çilix’ – hananın hissələrindən birinin adı və s.

Tədqiq etdiyimiz dialekt və şivələrdə darax//yun darağı – yunu təmizləmək və əlçimləmək, xalçanı toxuyan zaman xalının ilmələrini darayıb incəlməsi üçün istifadə olunan alət. Leksem Qars şivələrində azacıq fonetik fərqlə tarak adlandırılır.

Qayçı//qəyçi/qəçi – makas. Hər iki şivədə söz eyni anlamda iplərin kəsilməsində istifadə olunan alət.

Bıçaq//pıxaq – bıçaq. İlmələrin kəsilməsində işlənir. Sapının uzun və ya qısa olmasından asılı olaraq iki cür olur.

Həvə – hananın iplərini vurub bərkitmək üçün dişli alət. Azərbaycan dilinin Ağcabədi, Basarkeçər şivələrində [1, s. 204] eyni anlamda, Qərb qrupu dialekt və şivələrində leksik

vahidə həə//hüə formasında [2, s. 247], Qax şivələrində isə tamamilə başqa leksik mənada – mərcimək mənasında işlənir.

Kirkir/girgid – xalçanın ilməsini bərkitmək üçün xalçaçılıqda istifadə olunan dəmirdən hazırlanan bir neçə dişli olan alət. Azərbaycan dilinin Qazax, Quba, Laçın dialekt və şivələrində eyni leksik mənada kirkir/kirgid [1, s. 255], Zaqatala şivələrində qırqıt [1, s. 301] leksemləri işlədilir. Qars şivələrində kirkir formasında eyni leksik anlamda işlənir.

Bu gün həm Naxçıvan dialekt və şivələrində, həm də Qars şivələrində xalçaçılıq leksikası, o cümlədən toxuculuqda alət və dəzgahların adı ilə bağlı işlədilən sözlər çox zəngin və əhatəlidir. Məqalədə belə sözlərin bir hissəsini imkanımız daxilində tədqiqata cəlb etdik. Lakin qeyd etmək istəyirik ki, bu istiqamətdə işlərimiz bundan sonrakı araşdırmalarımızda da davam etdiriləcəkdir. Çünki qohum dillərin, xüsusilə onların dialekt və şivə sözlərinin qarşılıqlı müqayisə kontekstində, müasir dilçiliyin imkan və tələbləri daxilində öyrənilməsi olduqca zəruridir. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr göstərir ki, bu dillər arasında ortaq cəhətlər qədim tarixi köklərlə bağlı yaranmışdır. Düşünürük ki, bu cür araşdırmalar türk xalqlarının ortaq mədəniyyəti və dilinin öyrənilməsi baxımından da maraqlıdır.

Sonda onu da qeyd etmək ki, keçmişlə bu günümüz arasında körpü rolunu oynayan, min illərdir öz əhəmiyyətini itirməyən xalçaçılıq sənəti müxtəlif mədəniyyətlərin təsirinə baxmayaraq, türk xalqlarının həyatında öz dəyişməz yerini qoruyub saxlamışdır. Xalçaçılıq sadəcə türk mədəniyyət tarixini deyil, bütövlükdə türk xalqlarının tarixini öyrənmək baxımından da zəngin bir xəzinədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, 281 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1962, 386 s.
4. Quliyev Ə.M. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 180 s.
5. Quliyev Ə.A., Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.
6. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т. II, Баку: Гянджлик, 1983, с. 64.
7. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т. II, Баку: Гянджлик, 1983, с. 55.
8. <http://www.karsmanset.com/haber/karsta-hali-ve-kilim-dokumaciligi-17659.htm>

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-mail: e.mahmudova.64@mail.ru

Ahrüz Mahmudova

CARPET WEAVING VOCABULARY IN THE LOCAL DIALECTS OF NAKHCHIVAN AND KARS

People living Nakhchivan and Gars regions possessed close relationship in the course of history. Therefore, similar aspects exist in both region accent. Taking into account these

similarities we dealt with carpet names used in Nakhchivan and Gars accents in the article. Either in the Nakhchivan Autonomous Republic or Gars region of Anadolu carpet making art developed from the ancient time and is developing at present as well. Many carpet making lexics connected with this branch were formed. Therefore names given to carpets used in both accents have interesting peculiarities. Some of these lexemes were searched comparatively with carpet making lexemes used in other dialects and accents. Lexemes used in both regions possess similar and different peculiarities. Interesting were got during comparative analysis.

Keywords: *Nakhchivan, Gars, dialect and accent, carpet making, carpet names.*

Ахруз Махмудова

КОВРОДЕЛЬЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ГОВОРАХ НАХЧЫВАНА И КАРСА

Люди, живущие в Нахчыванском и Карском регионах, исторически были в тесном контакте. Следовательно, между двумя говорами обоих регионов существуют определенное сходство. Учитывая это, мы рассматривали схожие и отличительные черты в названиях ковров, употребляемых в говорах Нахчывана и Карса. Ковроткачество в Нахчыванской Автономной Республике и в Карском районе Анатолии издревле развивалось параллельно и продолжает развиваться. В соседних говорах существует множество специальных слов в этой сфере. Установлено, что в названиях ковров в обоих говорах имеют место интересные особенности. Некоторые из этих лексем сравнивались с лексемами ковроткачества, используемыми в других диалектах и говорах. Лексемы, используемые в обоих регионах, имеют схожие и отличительные черты. Сравнительный анализ дал интересные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыван, Карс, диалект и говоры, ковроткачество, названия ковров.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: **İlkin variant 19.07.2019**
Son variant 04.09.2019